

İSLÂM TARİHİNİN ANA KAYNAKLARI VE MÜRACAAT ESERLERİ*

Ömer Ferruh

Çev: Yrd.Doç.Dr. Adem APAK

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

The Main and Reference Sources of Islamic History

The main sources of Islamic history are the Koran and Hadith. However the books about pre-Islamic Arab history (The period of Jahiliyye), history of Arab literature, history of conquests, biographies etc. take part in the main and auxiliary sources of Islamic history. An Islamic historian who tries to investigate a historical topic has to know his topic's main and auxiliary sources and their values as a source. This article that we translated into Turkish is an example of this kind of matter.

Hadîs, rivayet ve dirayetten meydana gelir.¹ Hadîsler; âdâb, haber, görüş ve hükümler şeklinde Hz. Peygamber'den (sav) rivayet edilen sözlerdir. Bu sözler, Hz. Peygamber'den (sav) aktarım şeklindeki rivayet yoluyla bize ulaşmıştır. Öyle ki, hadîsi sahabe Hz. Peygamber'den (sav) rivayette bulunmuş, ardından haleflerine iletmiş, söz konusu nesil de kendilerini takip edenlere aktarmış, nesilden nesile geçerek sonuçta onu tedvin edenlere kadar varmıştır. Hadîsin muttasıl olması gereken bir senedi vardır, yani her bir ravinin rivayette bulunduğu kimseyi bilmesi gerekir. Aynı şekilde seneddeki bütün şahısların, yani ravilerin tamamının iman, doğruluk, ilim ve ahlâka sahip olduğu düşünülen sika/güvenilir kimseler olması gerekir.

Ancak hadîs rivayetinde sadece rivayetin doğruluğunun tespiti yeterli değildir. Muhaddisin yani hadîsi ezberleyen ve insanlara aktaran alimin dirayet

* Bu çeviri Ömer Ferruh'un Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye isimli eserinin Beyrut 1976 baskısının 17-35 sayfalarını ihtiva etmektedir. Bu kısım, müellifin Tarihu'l-Cahiliyye isimli kitabından alınmıştır.

¹ Kavâidü't-Taḥdis, Cemalüddin el-Kasımî, Dimeşk 1353, s.51-53; Mustalahu'l-Hadîs, Abdülganî Mahmud, Mısır, İkinci baskı, h.1331 m.1912, s.2-5

sahibi de olması gerekir. Dirayet, Hz. Peygamber'den (sav) rivayet edilen hadîsler hakkında onların manası, lafzı, söylendiği anın şartları ve dile getirildiği zamanda onlarla güdülen gayeye dair bilgi demektir. Bir hadîs sahih ve Hz. Peygamber'den (sav) geldiği sabit olup da neshedilmiş olabilir, yani Hz. Peygamber (sav) zamanında onun tatbiki yürürlükten kaldırılmıştır. Bu durumda muhaddisin hem hadîste söz konusu olan rivayetin sıhhatine, hem de hadîse ve hadîse ilişkili konulara dair geniş bir bilgiye sahip olması gerekir.

Tarih de aynı hadîs gibi bizden öncekilerden rivayet edilen haberdır. Dolayısıyla tarihçinin de hem hakkında açıklamalarda bulunduğu ya da birşeyler kaleme aldığı hâdiselerin rivayetinin sıhhati, hem de bu hâdiselerle alakalı şartlara dair geniş bir dirayete sahip olması lazımdır.

Hadîsin sıhhatini kontrol noktasında söz konusu olan bu metodlar, müslüman alimler arasında "Mustalahu'l-hadîs" adıyla bilinir. Gerçekten de batıdaki Metodoloji² Mustalahu'l-hadîs ilminden çok farklı değildir, aksine onunla yakın ilişkiye sahiptir. Dolayısıyla nasıl hadîs rivayet ve dirayetten ibaretse tarih de öyledir. İslâm alimlerinin hadîste doğruya ulaşmak amacıyla asırlar öncesinden ortaya koydukları kaideler özü ve hedefi itibarıyla, daha sonra Avrupalı bilginlerin metodoloji disiplinini kurarken ortaya koydukları kurallar ile paralellik arz eder. Şayet Orta ve Yeni çağdaki Avrupa tarihçileri hadîs alimlerinin eserleri hakkında malumata sahip olsalardı, metodoloji ilmini kurmada XVIII. asrın sonlarına kalmazlardı. Batılı meslektaşlarımıza onların övündükleri bu kabil şeylerin bizim memleketimizde ortaya çıkıp geliştiğini açıkça dile getirip vurgulayabiliriz. Dolayısıyla onun öğretimi ile temellerini ve kurallarını pratiğe dökme noktasında biz daha çok hak sahibiyiz.³

Biz bu fasılda sadece rivayet cihetinden bahsedeceğiz. En basit tarifiyle tarih,-her ne kadar tarifler arasında en doğrusu bu olmamakla birlikte-geçmişe dair bir haberden ibaret olduğuna göre, bize düşen öncelikle aktarılan söz konusu haberin doğruluğundan emin olmaktır. Geçmişle bağlantımızı sağlayan şey, bize kadar gelen veya geçmişten bize ulaşan belgelerdir. Şu halde bizim ana kaynaklar ve müracaat eserleri şeklinde sınıflanan bu belgeleri incelememiz gerekir:

Masdar

Masdar, incelemeyi istediğimiz asırdan geriye kalan veya o asırla ilgili bize ulaşan kayıt/dökümandır. Bu, gözle görülen bir eser, ayakta kalan bir bina, yazılı bir vesika veya telif edilmiş bir kitap olabilir. Mesela Hırar (harrenin çoğulu) yani özellikle Arap Yarımadası'nın kuzey batısında sıkça bulunan volkanik araziler, Nemâre Kitâbesi⁴, Kâbe-i Müşerrefe ve benzeri eski kalıntı

² Metodoloji: Beşeri bilgileri incelememizin mantıkî yoludur. (Eğitimi, sınıflandırma, mantık ve delil esasları üzerine tanzim etmektedir.)

³ Mustalahu't-Tarih, Dr. Esed Rüstem, Beyrut 1939, vav ve ze başlıkların.

⁴ Nemâre Kitâbesi, bir mezar taşı üzerinde Nabâtî yazıyla yazılmış bir kitabdır. (Bu yazının bazı harfleri, Aramî yazısına berzer ve harfleri bitişik yazılmıştır, bazıları da İbrânî yazısına benzer ve ayrı yazılmıştır). Metin beş satırdan meydana gelir. (Yaklaşık 50 kelime). Bazı lafızları fasih Arapça, bazıları da değildir. Bir kısmı da Arapçaya yakın dillerdendir. (Yani Aramî ve Nabâtî'dir). Bu yazının kelimelerinde hareke yoktur, tarihi de miladi 328 yılına kadar gider. (bk. el-Arab *Dipnot devamı* →

binalar ile Kur'ân-ı Kerîm, bunların hepsi, bu kitapta⁵ kültür ve medeniyetini ele alacağımız cahilî ve İslâmî dönem şartlarını incelemeye yönelik kaynaklardır.

Cahiliye araplarından bize ulaşan dil, darb-ı meseller, şiiirler, hitabeler, vasiyetnameler, her ne kadar ortaya çıktıkları dönemde yazıya aktarılmamış da olsalar, cahiliye dönemine ait kaynaklar arasında yer alırlar. Zira bunların (veya büyük bölümünün) sahih olduğu yönünde söz konusu olan icma (fikir birliği), onlar açısından tedvin yerine geçer.

Merci'

Merci' genellikle herhangi bir asra dair olup o asır geçtikten sonra yazılan eserlerdir. Merci', olaylarını ve durumunu ele aldığı asra ne kadar yakın yazılmışsa, o kadar önemli ve güvenilir olur. Müracaat eserleri temelde iki çeşittir: Birincisi, müelliflerinin, kaybolmuş kitaplara dayanarak ortaya koydukları eserlerdir. Mesela *Kitabu'l-Ağânî* müellifi İsfahânî, eserinde, nakilde bulunduğu ve istinad ettiği bir takım kitap isimleri verir, fakat bu kitaplar bize kadar ulaşmamıştır. Bundan dolayı *Kitabu'l-Ağânî* ana kaynaklar arasında yer alır, yani bu ana kaynak (masdar) kabilinden bir müracaat (merci') eseridir. Biz bugün bu kitabı etkinliği itibariyle cahiliye hayatı ve İslâm'ın başlangıç dönemi açısından ana kaynaklardan (masadır) biri olarak kabul ediyoruz.

Müracaat kaynaklarının ikinci çeşidi ise Corci Zeydan'ın *Tarihü Âdabi'l-Luğati'l-Arabiyye*'si gibi, müelliflerinin elimizde bulunan ana kaynak (masdar) ve müracaat eserlerini dayanak aldıkları kitapları içine alır. Söz konusu kitap elimizde bulunan eserlere dayanır. Dolayısıyla Arab edebiyat tarihine dair çalışmalarımızda bu kitaba değil, elde bulunan ana kaynak ve müracaat eserlerine gitmek gerekir. Fakat *Tarihü Âdabi'l-Luğa* gibi bir müracaat eseri; büyüklüğü, şümûlü ve her bir şair, hatip, lugat ve nahiv aliminin hal tercümesini aktardıktan sonra ana kaynak ve müracaat kaynaklarını vermeye çalışması yönüyle iki açıdan fayda (avantaj) sağlar: Birincisi eserini incelemeyi istediğimiz edible ilgili kısa sürede sonuç çıkarmada veya edip hakkında yüzeysel malumat toplamada, ikincisi ise bu tür müracaat eserlerinde incelediğimiz edibin hayatı ve

→ →

Kable'l-İslâm, Corci Zeydan, s.226-228; Tarihü Âdabi'l-Arabiyye, Corci Zeydan, I, 33; Tarihü'l-Arab Kable'l-İslâm, Cevad Ali, İkinci baskı, III, 189 vd.)

Bu metin o zamanki Arapçayı temsil etmez. (Yani bize ulaşan Muallakat dilinden yaklaşık yüz, Kur'ân-ı Kerîm dilinden üç yüz sene önceki dil.) Çünkü Arapça'nın cahiliye şiiirinde olduğu haliyle çok asırlar önce tamamlanmış olması gerekir. Şu halde bu yazının dar, mahalli bir dille yazılmış olması mümkündür. Bu yazıdaki "bir" (ber) kelimesi Aramice'de İbn kelimesini karşılar. Melik kelimesi ise şeyh ve reis kelimesinden öte bir anlam taşımaya gerek. Arab kelimesi bedevi kelimesine karşılık gelir. Şu halde söz konusu metni tarihsel olarak doğru anladığımızı kabul edersek, muhtemelen bu melik çok sayıda Arap ileri geleniyle savaşmış, onları yenilgiye uğratmış, akabinde de kabilelerine hakim olmuştur. Onun Rumlara ve İranlılara yaptığı hizmet (metnin bahsettiği gibi), onlar için vergi toplamanın ve iki imparatorluğun sınırlarına kabilelerin yaptıkları hücumları (gerek Arap gerekse başka milletlerin ordularıyla) önlemenin ötesine geçmez. Bu metnin, Bizans ve İran'a hizmet adına Necid kökenli bedevi kabilelerle savaşma şeklinde Menâzir ve Gassan tarihinde gördüğümüz bilginin ötesinde tarihî bir kıymete sahip değildir. Ayrıca bu yazıtın dilinin Arapça açısından da bir değeri yoktur. Çünkü Arapça bu yazıya göre gerçekten büyük gelişme kaydetmiştir.

⁵ Bu kitapta İslâm tarihinin başlangıç döneminin tamamını aktaracağız. (Hz. Peygamber (sav) asrı, Hulefa-i Raşidîn ve Emevi dönemi.)

diğer özellikleri ile ilgili kapalı bir yönü aydınlatan tefsirleri, ta‘lilleri, ve mülahazaları tesadüfen bulmada. Şurası muhakkak ki, biz kaynak eserden hakikatleri ve kanaatleri, müracaat eserinden ise sadece kanaatleri alırız.

Ana kaynaklar diğer bir açıdan da iki kısma ayrılır: Esas kaynaklar, yardımcı kaynaklar. Çeşitli tarih dönemleri hakkında eser telif etmek istediğimizde tabii olarak esas kaynakları, yani müelliflerin, belli dönem hakkında kaleme aldıkları ve bu döneme ait olaylarla o dönemin kültürel şartlarını müzakere etmeyi amaçladıkları kaynakları dayanak alırız. Ancak kimi zaman, eser sahiplerinin tarih anlatmak ya da bir medeniyeti nitelemek amacıyla kaleme almadıkları eserlerde de bazı olaylara ve medeniyetin içinde bulunduğu duruma ilişkin tarihi gerçeklere dağınık bir biçimde rastlarız. Şiir divanları, sözlükler, fıkıh ve müzik kitapları bu tür eserlerdendir. Ele aldığımız çevrenin dil, edebiyat, sosyoloji ve sanata ilişkin yönlerine ait kaynak olmalarının yanı sıra, bu kitaplarda zaman zaman siyasi tarihle ilgili önemli ipuçları bulabiliriz.

Tarih konusunda yazmayı amaçlayan kişi, kitabını üzerine bina edeceği olayları seçmeye ve olayların birbiriyle irtibatlandırmaya çalışır. O, ya bilmeden, ya da kasıtlı olarak serdetmeye çalıştığı olaylarla mantık ve anlatım silsilesi (kurgusu) itibarıyla uyum arzetmiyor diye bazı şeyleri görmezden gelebilir. Mesela, bir şair ortamı hiç düşünmeksizin bir olaya işaret eder de bu işaret bazen aynı konuda tarihçiden gelen bilgiden tarihî vakiya daha uygun olabilir ve hâdiselerin mantığını da daha iyi ortaya koyabilir. Şiir divanlarına, fıkıh kitaplarına, sözlüklere tarih yazımı esnasında ana kaynak olarak itibar etmeyip, bunların hepsini bazen temel tarih kitaplarında az veya çok kapalı bir halde bulunan hâdiseleri açıklamada bize yardımcı olan eserler olarak aldığımızdan dolaydır ki biz, bu tür kitapları yardımcı ana kaynaklar olarak isimlendiririz.

Aynı zamanda hem ana kaynak (masadır) hem de müracaat eseri (meraci) olan kitaplar da vardır. Bunlardan bir kısmı sadece bir asrı ele alır. Üsâme b. Münkız'ın (v. H.584=M.1188) *İ'tibâr* isimli eseri, Haçlılarla yapılan savaşta onun şahit olduğu çok sayıda olay ve durumdan bahseder de bunun dışındaki olaylara geçmez. Bu durumda *Kitabu'l-İ'tibâr* sadece h. 6.asır (m.12. asır) Haçlı savaşları tarihi kaynaklarından biri olmaktadır.

İzzeddin Ebu'l-Hasen Ali b.Esîr, tarihe dair kapsamlı bir eser telif etmiş, eserini, insanlığın yaratılışından başlatıp h.622 (m.1231) yılı ile bitirmiştir. İbnü'l-Esîr'in h.632 (m.1234) yılında vefat etmiş olması hasebiyledir ki, onun *Tarihu'l-Kâmil* adındaki kitabı, altıncı hicri asrın son yılları ile yedinci hicri asrın ilk üçte birlik dönemi (Miladi XII.asrın son yılları ve XIII.asrın ilk üçte birlik dönemi) için ana kaynak (masdar) olurken, kendisinden önceki dönem için ise müracaat eseri (merci) niteliğini taşır. Taberî, Mes'ûdî ve İbn Haldun'un eserleri gibi genel tarih kitaplarının çoğu bu çeşit kaynaklardandır.

Bütün yukarıda söylenenleri göz önünde bulundurarak, şu sebeplerden dolayı cahiliye tarihinin kaynağı olarak telakki ettiğimiz eserler hakkında çerçeveyi geniş tutup Orta çağda (h. IX. asrın sonu, m. XV. asrın sonuna kadar) yazılmış olan bu kitapları asıl kaynaklar (masdar) olarak kabul ederiz:

a) Araçlar arasında ilim bu döneme kadar sonrakinin öncekinden aktarımda bulunması şeklindeki rivayete dayanıyordu. İlim adamı, farklı bölgelerdeki ilim adamlarından nakilde bulunma amacıyla ilmî seyahate (rihle) ve tedvine

dayanmayı sürdürüyordu. Bundan dolayı bu dönemden önce telif edilmiş kitapların çoğunun, konuları ve rivayetleri itibariyle orijinal kitaplar olduğunu söyleyebiliriz.

b) Mısır ve Şam'daki Haçlı savaşları, doğuda Tatarlar'ın İslâm alemini yok etmeleri ve Avrupalıların arapların Endülüs'ten çıkarılmasına yardımcı olmaları, beraberinde kütüphanelerin büyük bir kayba maruz kalmasını getirmiştir. Bundan dolayı, bu uzun dönemde bize ulaşan eserleri, her ne kadar bir kısmı diğerinden alıntı da olsa, kaynak eserler olarak kabul ederiz. Çünkü bu eserler kaybolmuş olup da pratik bakımında yerlerini aldıkları eserleri temsil ederler.

c) Cahiliye şiirinin bir kısmının intihal (şairlere söylemedikleri kendilerine şeyleri atfetme) olduğu bir gerçektir. Yine Kitabu'l-Mehâsin ve Kitabu't-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk (ki bunların ikisi de Cahız'a nisbet edilir) ve (İbn Kuteybe'ye nisbet edilen) el-İmâme ve's-Siyâse⁶ isimli eserler gibi uydurma olduğu söylenen kitaplar da vardır. Ayrıca bugünkü Kâbe binası onun ilk cahilî dönemdeki yapısı değildir. Çünkü Kâbe gerek cahiliye, gerekse İslâmî dönemde bir çok kere yıkılmış, sonra da her defasında yeniden inşa edilmiştir.

Şu halde biz cahiliye şiirinin tamamını (doğru olsun, şüpheli olsun) cahiliye hayatının ana kaynaklarından biri olarak kabul ederiz. Çünkü cahiliye şiirine bu miktardaki eklemeyi yapanlar da neticede cahiliyeye mensup kimselerin anlayış ve ifade özelliklerini taklit etmeyi istemişlerdir. Bu durumda uydurma şiir de orijinal şiirin anlamını taşır. (Ancak edebiyat alanında cahiliye dönemi şairlerine nisbet edilen uydurma şiiri cahilî şiir olarak kabul etmeyiz). Mevzu kitapların durumu da cahiliye şiiri gibidir

Kâbe de böyledir: “Hz. Peygamber'in (sav) doğumunun 35. yılında (Hicretten önce 17=m.605) Kureyş Kâbe'yi yıktı. Onların Kâbe'yi yıkmalarının sebebi onun taştan (radîme)⁷ yapılmış ve ancak bir adam boyu yüksekliğinde oluşu idi, bu sebeple de onu yükseltmek ve üstüne bir çatı yapmak istediler⁸”.⁹ Hacerü'l-Esved'i yerine kimin yerleştireceği konusunda ihtilafa düştüklerinde bu konuda peygamberliği öncesinde Muhammed b. Abdullah'ı hakem tayin ettiler.¹⁰ Seksen sene sonra Yezid b. Muaviye döneminde Zilhicce 63 (Ağustos 682) tarihinde Müslim b. Ukbe'nin saldırısı neticesinde Kâbe yandı. Yezid'in ölümünden sonra istikrarı sağlayan Abdullah b. Zübeyr, isabet eden mancınık taşları sebebiyle duvarları eğilmiş olan Kâbe'yi zemine kadar yıktırdı. Temeli kazdığında deve büyüklüğünde temel taşları buldu (büyük taşı kastediyor)... binanın bu temel üzerine yapılmasını emretti. Ayrıca birisi giriş diğeri çıkış için olmak üzere iki ayrı kapı yaptı. Bu faaliyet h.64 veya 65 (m.673-74) yıllarında gerçekleşmiştir.¹¹

⁶ Bkz: Cebrail Cebbur'un makalesi; “Kitabü'l-İmâme ve's-Siyâse el-Mensüb li İbn Kuteybe, men hüve müellifüh?). (Mecellet'l-Ebhâs, Beyrut, sy.XIII, 30 Eylül 1960.

⁷ Üst üste dizilmiş taştan yapılmış bina. (Harç kullanılmadan yapılmış).

⁸ Binayı yükseltmek: Yukarıya doğru takviye etmek. Binanın üstünü örtmek çatı yapmak.

⁹ İbnü'l-Esir, II, 17

¹⁰ İbnü'l-Esir, II, 17

¹¹ İbnü'l-Esir, IV, 87

ANA KAYNAKLARIN SIRASI VE TÜRLERİ

Ana kaynakların en üstünü Kur'ân-ı Kerîm'dir. Kur'ân-ı Kerîm hö. 13. seneden hicretin 11. yılına kadar (m.610-632) 23 yıl boyunca peyderpey (yani ihtiyaca göre münferit sûre ve âyetler şeklinde) nazil olmuştur. Sûreler ve âyetler indiği anda yazılıyordu. Biri Hz. Ebû Bekir, diğeri Hz. Osman zamanında olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm iki defa cem' edilmiştir. (Sûreler sıralanmıştır, zira âyetler, indirilişinden itibaren bu şekilde sıralı idi). Kur'ân-ı Kerîm cahiliye dönemine en yakın yazılı vesikadır. Dahası o bir indirmedir (inzâl), onun ne önüne de sonuna da batıl karışmış değildir.

Kitabeleri zikretmeyi en sona bıraktık. Zira bunların sayısı hem azdır, hem de diğer ana kaynaklara (masdar) nisbeten cahiliye tarihine ait işaretleri zayıftır.¹² Ana kaynaklar sıralamasında Kur'ân-ı Kerîm'i Hadîs-i şerîf takip eder: Bildiğimiz kadarıyla hadîsin tedvini Ömer b. Abdülaziz'den önce (v.h.101=m.711) başlamış değildir, maalesef bu tedvin de bize kadar ulaşmamıştır. Hadîsin kıymeti, onun, Kur'ân'ın özet olarak kaydettiğini tafsilatlandırması ve Kur'ân'ın zikrettiklerini açıklamasından kaynaklanır. Bundan dolayı Kur'ân'da ortaya konulara uygun olduğu takdirde hem din hem de tarih konusunda hadîse güvenebiliriz.

Hadîs mecmuaları oldukça çoktur. Ebû Yûsuf b. Ya'kûb b. Şeybe'nin (v.h.262=m.875) rivayet ettiği Emîri'l-Mü'minin Ömer b. Hattab'ın *Müsned*'i de bunlardandır. İmam Malik'in (v. h.179=m.975) *Muvatta*'ı, Ahmet b. Hanbel'in *Müsned*'i, Dârimî'nin *Sünen*'i, Buhârî'nin *Sahih*'i, Müslim'in *Sahih*'i, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin *Sünen*'leri (bu müellifler h.303=m.915'ten önce vefat etmişlerdir) de hadîs mecmuaları içinde yer alır.

Kur'ân'da kiza tutulanları veya kendisine kısa bir göndermede bulunanları ya da Kur'ân'ın bize kapalı gelen teşbih, istiare ve lafızlarını açıklamak veyahut ahkâmı ortaya koymak amacıyla alimlerin yazdıkları Kur'ân tefsirleri vardır. Tefsirlerin en meşhuru ve mühimi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (v. h.310=m. 963) *Tefsirü't-Taberî* ismiyle şöhrat bulan *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*'dır. Taberî tefsiri, âyetleri nüzûlüne eşlik eden, tarihî ve sosyal şartları zikretmek suretiyle tefsir etmeye çalışan tarihî bir tefsirdir. Bunda bir gariplik yoktur, çünkü esas itibarıyla Taberî bir tarihçidir. O, âyetlerin tefsirinde hadîs, tarih ve edebiyata dair bütün rivayetleri aktarmakta, bundan sonra da onları derecelendirmeye tabi tutmakta ve âyetlerin metni ile çelişmeyenlerden kendine göre vakiya en yakın olanı tercih etmektedir. Müellif tefsirinde selefi bir yol takip etmektedir. Zira o, yok olan (yani kendisiyle amel edilmeyen) mezhep sahibi fakihlerden biridir. Dolayısıyla o, sahih rivayet ile tarihî gerçekliğin ortaya koyduğu şeye daha yakındır.

Bu tefsirden başka Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî'nin *Tefsirü'z-Zemahşerî* olarak tanınan *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmizi't-Tenzil ve'l-Uyûni'l-Ekâvil* isimli eseri vardır. Zemahşerî, tefsirinde birinci derecede dil ve belağata dayalı bir yol takip eder ve bu sebeple de tefsir ederken tarihî hâdiselere dayanmaktan daha çok belağat zevkini esas alır. Ayrıca o, varlık tezahürlerini/görünüşlerini tarihî ve dinî rivayetlerden daha çok akla dayalı

¹² Nemâre kitabesi ile ilgili olarak 4 nolu dipnota bakınız.

düşünüş yoluyla açıklamaya çalışan Muteziledendir. Bu nedenle fukaha Zemahşerî tefsirini itibara almamıştır.

Esbâb-ı Nüzûl (âyet ve sûrelerden her birinin indiği zamanda inişine vesile olan sebeplerden) ve Nâsîh Mensûh'ten (hükmün geçersiz olması sebebiyle nesheden âyetlerden ve mensûh âyetlerin yerine geçen nasîh âyetlerden) bahseden eserler de tefsir kitapları arasında yer alır. Nâsîh ve Mensûh ismiyle bir çok kitap vardır; en meşhurları da şüphesiz İbn Hazm el-Endelüsî'nin (v.h. 456=m.1064) eseridir. Aynı konuda ve aynı adla Tabatabâî er-Rassî (v. h.246=m.860), Ebu'l-Mansûr Abdü'l-Kâhir b. Tâhir el-Bağdâdî (v.h.429=m.1037), İbnü'l-Cevzî (v.597=1200) ve başka alimlere ait daha başka eserler de vardır. Esbâbu'n-Nüzûl konusunda Ebu'l-Hasen Ali el-Vâhidî en-Nisaburî (v.h.648=m.1075) ile Suyûtî'nin de (v.h.911=m.1505) kitapları bulunmaktadır. Hadîs alanında da nâsîh ve mensûhedair eserler vardır. Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhîn'in (v. h.385=m.995) *Nâsihu'l-Hadîs ve Mensûhuh* isimli kitabı bunlardandır.

Cahiliye hayatının esas kaynaklarından biri de cahiliye dönemi edebiyatıdır. Cahiliye edebiyati şiir ve nesirden oluşmaktadır. Bu dönemden bize rivayet yoluyla ulaşan cahiliye şiiri, cahiliye nesrine nazaran gerçekten çok fazladır. Cahiliye edebiyatının, gerek Kur'ân'ın nuzûlünden, gerekse hadîsten zaman bakımında daha eski olmasına rağmen biz, onu, tedvininin sonra olması ve ravilerin Kuran'ın tedvini, toplanması ve çoğaltılması noktasında sıhhat ve doğruluğu tahkik etmede sergiledikleri duyarlılığı onun sıhhat ve doğruluğu noktasında sergilememiş olduklarından dolayı ana kaynak sırası itibariyle geriye aldık. Ayrıca cahiliye edebiyatının çoğu kaybolmuştur. Ardından bir çok kişi bir şiir veya sözü sahibinden başkasına nisbet ederek ya da şair ve nesir yazıcılarının dilinden birşeyler uydurarak cahiliye edebiyatına ilaveler yapmaya kalkışmıştır.¹³ Herşeye rağmen cahiliye şiiri tarih için yardımcı kaynaktır.

Mufaddal b. ed-Dabbî'nin (v.yaklaşık h.170=m.786) *el-Mufaddaleyyât*, el-Asmaî'nin (h.216=m.831) *el-Asma'iyyât*, Ebû Temmâm'ın *Dîvânü'l-Hamâse'si*, Buhturî'nin *Hamâse'si*, Ebû Bekir el-Enbârî'nin *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'it-Tivâli'l-Cahiliyye'si*, Kureşî'nin *Cemheretü Eş'âri'l-Arab'ı*, Zevzunî'nin *Şerhu'l-Muallakât es-Seb'i*, Ebû Zeyd Tebrîzî'nin (v.h. 502=m. 1190) *Şerhu'l-Muallakât'il-Aşrî* ve Ebû Temmâm et-Tebrîzî'nin *Şerhu Hamâse'si* cahiliye şiir mecmualarının başlıcalarıdır.

Matbu cahiliye şiiri divanları da şunlardır: Divanu'ş-Şuarâi'l-Huzeliyyîn, İmruü'l-Kays, Amr b. Kamîe, Ubeyd b. Ebras, Alkame el-Fahl, Evs b. Hacer, eş-Şenferî, el-Efvehü'l-Evdî, el-Mütelemmis, Tarafe, Tarafe'nin kız kardeşi el-Hırnık, el-Musakkib'el-Abdî, Amr b. Külsûm, Temîm b. Ebi'l-Mukbil, el-Haris b. Hillize, Tufeyl el-Ġanevî, Ebû Duad el-Eyadî, el-Kattal el-Kilabî, en-Nâbiġa ez-Zübyânî, Hatem et-Tâi, Cirân el-Avd en-Nemirî, Selâme b. Cendel, Abdülkays b. Hifâf el-Burcumî, Antere, es-Semev'el, Züheyr, Lebîd, Ka'b b. Züheyr, A'şâ Kays, el-Hansâ, Ümeyye b. Ebî's-Salt divanları. Bu şiir mecmualarına Dabbî'nin *Emsâlü'l-Arab*, Ebû Hilal el-Askerî'nin *Cemheretü'l-Emsâl*, Zemahşerî'nin *el-Mustaksâ fi Emsâli'l-Arab* ve Meydanî'nin *Mecmau'l-Emsâl* adlarındaki nesir

¹³ Bkz: s.3-4

derlemeleri de dahil edilebilir. Ayrıca Ahmed Zeki Safvet'in *Cemheretü Hutabi'l-Arab* adıyla anılan bir hitabe mecmuası da bulunmaktadır.

Cahiliye hayatı ana kaynakları arasında lügat kitapları da bulunur. Düz yazı ve şiirde kullandığımız Arap dili, cahiliye asrının ürünüdür. Bu nedenle sahip olduğu lafızlar aracılığıyla hala o cahiliye kültürünün çeşitli yönlerini açıklamaya devam etmektedir. Günümüzdeki Arapça kelime dağarcığı, sadece Arapça değil aynı zamanda Sami kelime dağarcığıdır. Çünkü dilbilimciler, Arapça'nın konuşulduğu beldelerde kullanılmakta olan kelimelerin tamamını dile dair eserlerinde ve özellikle sözlüklerde derlemişlerdir. Arapça'da yabancı oldukları belirtilen lafızların çoğu Babil, Keldanî, Himyerî, Aramî ve benzeri dillerin kalıntıları olsa gerekir.

Arap dili sözlüğü, sadece dilsel ifadelere ait değildir, dahası o, gerçekte dilsel ifadeler ile coğrafî, tarihî, ilmî, amelî ve sanatsal bilgileri de bir araya getirir. Bundan dolayı Arapçaya dair eserler, özellikle sözlükler cahiliye hayatı için önemli kaynaklardır. Büyük Arap kamusları, Firuzabadî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît'i*, İbn Manzur'un *Lisânu'l-Arab'ı* ve Murtaza *ez-Zebîdî'nin Tâcu'l-Arûs'u*dur. Bu sözlüklerden başka, her biri kelimelerin bir yönüyle, ya da kelimelerin incelenmesi esnasında kullanılan bir metodla ilgilenen teknik terimler sözlükleri vardır. Bu sözlükler kelimelerin doğru şekilde kullanılmasına yardımcı ederler. Çünkü diğer sözlükler kelimeleri harf sistemine göre el yordamıyla ayırırken, bunlar kelimeleri ilgili ve doğru anlam alanında bir araya getirirler. Seâlibî'nin *Fıkhü'l-Luğa*, İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*, İbn Seyde'nin *el-Muhassas*, Şihabuddin el-Hafacî'nin *Şifâü'l-Ğalil fi mâ fi Kelâmi'l-Arab mine'd-Dahîl*, İbn Haleveyh'in *Leyse Kelâmi'l-Arab*, Ebû Hanife ed-Dineverî'nin *Kitabu'n-Nebât*, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın *Kitabu'l-Hayl*, İbnü'l-Kelbî'nin *Kitabu'l-Esnâm*, İbn Kuteybe'nin *Kitabu'l-Enva'* isimli eserleri bu tür lügatlar arasında yer alır. Bunlardan başka edebiyat, coğrafya, tarih ve sosyoloji gibi alanlara girerek kelimeler ile diğer lügavî malumatı bir araya getiren kitaplar da vardır. Ebû İsmail Ali b. Muhammed el-Kâlî'nin *el-Emâlî fi Luğati'l-Arab'ı*, Ebu'l-Abbas el-Müberred'in *el-Kâmil fi'l-Luğa'sı*, Abdülkadir el-Bağdadî'nin *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lisani'l-Arab'ı*, Suyûtî'nin *el-Müzhir fi Ulûmi'l-Luğa'sı*, Ebû Münzir Hişam b. Muhammed el-Kelbî'nin *Ensâbu'l-Hayl fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm'ı* bunlar arasındadır.

Nahiv kitapları da lügat kitaplarına dahil edilir. Sayıları gerçekten çoktur. Ancak burada *Kitabu Sibeveyh*, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*, Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Enbarî'nin *el-İnsâf fi Mesâili'l-Hilâf beyne Nahiyü'n el-Basriyyün ve'l-Kûfiyyün* isimli eserlerini zikretmek yeterlidir.

Cahiliye dönemi hayatının temel kaynakları (masadır) ise coğrafya ve tarih kitaplarıdır. Hemdanî'nin *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, Bekrî'nin *Mu'cem Ma's-ta'cem*, bundan başka Yakut el-Hamevî er-Rumî'nin *Mu'cemu'l-Buldân'ı* coğrafya kitaplarındandır. *Mu'cemu'l-Buldân* aslında çoğunluğu coğrafyaya ait bilgiler içeren bir ansiklopedidir. Ancak onda sıkça konu dışına çıkılarak tarih ve edebiyata dair bilgiler verilir, kitapta kültür ve medeniyete ilişkin de çok sayıda değerlendirmeler mevcuttur.

Araplar nazarında en önde gelen tarih kitabı Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî'nin *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* (veya *Ümem ve'l-Mülûk*) isimli

eseridir. Müellif aynen tefsirinde yaptığı gibi¹⁴ kendisine ulaşan bütün rivayetleri toplamıştır. Ancak o tarihinde, bir kaç istisna dışında rivayetleri herhangi bir tercihte bulunmaksızın aktarır. İbnü'l-Esîr'in *Tarihu'l-Kâmil*'i, İbn Hişam'ın *es-Sîre*'si, İbnü'l-Kelbî'nin *Kitabu'l-Esnâm*'ı, İbn Kuteybe'nin *el-Meârifî*, Mes'ûdî'nin *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Mürûcû'z-Zeheb ve *Ahbâru'z-Zaman*'ı, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî'nin *el-Ahbâru't-Tıval*'ı, İbn Abdirabbih'in *el-lkd*'i, Ebû Hâtim Secistânî'nin *Kitabu'l-Muammerîn*'i ve İbn Haldun'un *Kitabu'l-İber*'i de tarih kitapları arasında yer alır.

Bunlardan başka tarihin ictimai yönünü ele alan kitaplar da vardır ki, kıymet bakımından bunların en meşhur ve en mühimi İbn Haldun'un *Kitabu'l-İber*'inin *Mukaddimetü İbn Haldun* olarak bilinen ilk cildir. Ayrıca 18 cilt halinde yayınlanan Şihâbuddin en-Nuveyrî'nin *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Arab*'ı da bu tür kitaplardandır. Şüphesiz Nuveyrî, Arap kültürünün tüm yönlerini bir kitapta toplamaya çalışmıştır.

Edebiyat kitapları da cahiliye dönemi ana kaynakları arasında yer alır. Edebiyat kitapları arasında ana kaynak yerine geçen, Arap hayatının edebî yönünü inceleyen ve az veya çok cahiliye dönemini ele alan müracaat kaynakları da vardır. İbn Kuteybe'nin *Uyûnu'l-Ahbâr* ve Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Kitabu'l-Ağânî*'si Arap hayatının edebî ve ictimai açıdan tasvir edilmesine dair en derli toplu edebiyat kitaplarıdır. Merzubânî'nin *Mu'cemu's-Şuarâ*'sı, İbn Sellâm el-Cümahî'nin *Tabakatu's-Şuarâ*'sı, İbn Kuteybe'nin *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*'sı ve Câhız'ın *el-Beyân ve't-Tebyîn* ile *el-Hayevân*'ı da aynı tür eserlerdendir.

Şüphesiz cahiliye hayatı ile uzak veya yakın ilişkisi bulunan edebiyat kitapları da son derece çoktur. Bunlardan bir çoğu cahiliye hayatının bir çok yönüyle ilgili mufassal tarihlerdir. Cahiliye asrı için ana kaynak (masadır) veya müracaat kaynağı (merci') eseri olan bu kitapların büyük kısmının aynı zamanda İslâmî asır (Hz. Peygamber (sav), Hulefâ-i Râşidîn ve Emeviler dönemleri) için de ana kaynak ve müracaat eseri olduğunu bilmemiz yerinde olur.

İncelemeye çalıştığımız asır (cahiliye asrı) hakkında yazılmış olan Yunan ve Süryani kitaplarında da Araplara göndermeler vardır. Ancak bu göndermelerden cahiliye tarihi, yani yakın cahiliye dönemi Kuzey Arapları ile ilgili olanları azdır.

Cahiliye döneminin siyasî, ictimai ve fikrî tarihiyle ilgili müracaat kaynakları ise sayılamayacak kadar çoktur. Fakat burada şunu ifade etmeden de geçemeyiz. Cahiliye tarihi müracaat eserlerinin muhteva bakımından en geniş ve en yenisi Dr. Cevad Ali'nin *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*'ıdır¹⁵. Müellif Yemen, Necid, Hicaz, Irak ve Şam'da cahiliye tarihi hakkında geçmişte ve günümüzde ne söylendiyse kitabına almaya çalışmış, ardından da müsteşriklerin bu konuda söylediklerini eserine ilave etmiştir. Şüphesiz bu kitap,

¹⁴ Bkz: s.7

¹⁵ 8 cilt halinde Irak'da Matbuatü'l-Mecma'i'l-İlmi el-İraki'de yayımlandı. Bağdad'da (Tefvîz Matbaası'nda tab' edilen kitabın birinci cildindeki 1379 rakamı matbaa hatasıdır) 1369 senesi ile 1378 hicri yılları arasında (m. 1950-1959) çeşitli matbaalarda basımı gerçekleştirilmiştir. (Eser 1970 yılında Beyrut'ta Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn'de 10 cilt halinde basılmıştır.

bir çok tarih usûlü ve müracaat eserine başvurmaya ihtiyaç bırakmamaktadır. Kitabın sınırlarının geniş olmasına ve tarihin muhtelif yönlerine dair ele aldıklarının çeşitliliğine rağmen müellif, ana kaynaklar ve müracaat eserlerinin rivayetlerini müzakere etmekte, rivayetleri birbirleriyle kıyaslamakta, rivayetler arasında tercih yapmaktadır. Bu nedenle eser, İslâm öncesi Arap tarihi hakkında yazılmış eserlerin en müttekâmilidir.

Her ikisi de Corci Zeydan tarafından yazılmış olan “*Tarihu’l-Arab Kable’l-İslâm*” ile *Tarihu Temeddüni’l-İslâmî*”nin birinci cildi de cahiliye tarihine dair müracaat eserlerindedir. Ayrıca aşağıdaki kaynaklar da bu konuda zikredilmelidir: Muhammed Şükrü el-Âlûsî’nin *Bulûğu’l-Ereb fi Ma’rifeti Ahvâli’l-Arab*’ı, Esmâî’nin *el-Arab ve Etvâruhum: Tavru’l-Arab ve Arabbiyye fi Etvâri’l-Câhiliyye*’si, Muhammed Şükrü’nün, Mısır h.1329=m. 1911) *Medeniyetü’l-Arab fi’l-Câhiliyye ve’l-İslâm*’ı, Muhyiddin b. İbrahim el-Attâr’ın *Bulûğu’l-Ereb fi Meâsiri’l-Arab*’ı, Karlo Nalino’nun *Tarihu’l-Felek ‘Inde’l-Arab*’ı, Henri Corc Farmer’in *Tarihu’l-Mûsîka’l-Arabiyye*, Nâsiruddîn el-Esed’in *el-Kiyân ve’l-Gına fi’l-Asri’l-Câhilî*’si, Dr. Şevket eş-Şattî’nin *Tezkire fi Tarihi’t-Tıb Kable’l-İslâm*’ı, Mahmud Sellâm Zenâtî’nin *Ihtilâtu’l-Cinseyn Inde’l-Arab: Dırasat Havle Vazi’l-Mer’eti’l-İctimâî ve’l-Kânûnî fi’l-Usûri’l-Kadîme*’si.

Nasiruddin el-Esed’in *Masâdiru’s-Şi’ri’l-Cahilî ve Kıymetuhâ*, Mustafa Sadık er-Rafî’nin *Tarihu Âdâbi’l-Arab*, Carl Brockelmann’ın *Tarihu’l-Ebebi’l-Arab*’ın ilk cildi (Bu eseri Abdulhalim en-Neccâr Arapça’ya çevirmiştir) ve Corci Zeydan’ın *Tarihu Âdâbi’l-Luğati’l-Arabiyye* adlı eserleri de edebiyat hakkında günümüzde kaleme alınmış kaynaklar arasında yer alır.

Dr. Taha Huseyn 1926 yılında “*Fi’s-Şi’ri’l-Cahilî*” isimini verdiği bir eser yayınlamış ve bu eserde cahiliye şiirinin sihatini ele almıştır. Cahiliye şiirinin sihhati konusu bilinen ve hakkında eski edebiyat kitaplarının tamamında açıklamalar bulunan bir meseledir. Ancak Taha Huseyn işi daha ileri götürüp Kâbe’nin bina edilmesi hakkındaki rivayetin sihhatine dayandırmış, bu da dinî ve edebî bir tartışmanın başlamasına neden olmuştur. Edebî tartışma, Muhammad Hadır Huseyn’in *Nakzu Kitab fi’s-Şi’ri’l-Cahilî*, Muhammed Ferid Vecdî’nin *Nakdü Kitabî’s-Şi’ri’l-Cahilî*, Muhammed Ahmed el-Ğamravî’nin *en-Nakdü’t-Tahlîl li Kitabî’s-Şi’ri’l-Cahilî*”si gibi reddiye türünden eserlerin yayınlanmasıyla gün yüzüne çıkmıştır. Dinî tartışma ise Taha Huseyn’i dile getirdiği fikirlerinden dolayı özür dilemeye ve eserini, tartışmaya sebep olan bölümleri çıkardıktan sonra 1933 yılında “*Fi’l-Edebi’l-Cahilî*” adıyla yeniden yayınlamaya sevk etmiştir.

Tarih felsefesi, bilimsel tarih metodu ve Arap tarihçileri hakkında daha fazla bilgi için müracaat eserleri : Aşağıdaki liste bu iki ilmi ifade eder, ancak bu alanda yazılmış kitapların tamamını burada ele almak mümkün değildir. Bazılarının yabancı dillerden nakledilmiş olduğunu bilmemiz gerekir. Keza bir kısmı da diğerlerinden daha modern dir/ yenidir. (Zikrettiklerimizin bir kısmı bu konuda zikretmediklerimizin yerini tutmaktadır.)

Kavâ'idu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs, Seyyid Cemalüddun el-Kasımî ed-Dımeşki, Dımeşk 1353 (M.1935)

Mukaddimetü İbn Haldun.

Dirasât an Mukaddimeti İbn Haldun, Sâti' el-Hasrî, İkinci Baskı Kahire 1935
Mustalahu't-Tarih, Dr. Esed Rüstem, Beyrut 1939

Tarih: Mecâlühü ve Felsefetühü, Nuri Cafer, Bağdad, 1955

Menhecü'l-Bahsi't-Tarihî, Huseyn Osman, Kahire 1943.

'İlmü't-Tarih 'İnde'l-Müslimîn, Franz Rosenthal (terc. Salih Ahmed Ali), Bağdad 1963.

Neş'etü't-Tedvîni't-Tarihî 'İnde'l-Arab, Huseyn Nassâr, Kahire tarihsiz.

Bahs fi Neş'eti İlmi't-Tarih 'İnde'l-Arab, Dr. Abdülaziz ed-Dürî, Bağdad 1960.

Muhtasaru Dirâseti't-Tarih, Arnold Toynbee, (Trc.Fuad Muhammed Şibl),Kahire,1960-62.

Mâ Sâheme bihi el-Muerrihûne'l-Arab fi'l-Mie Seneti'l-Ehîrati fi Dirâseti't-Tarihi'l-Arab ve Ğayrihi bi İşrafi Hey'eti'd-Diraseti'l-Arabîyyeti fi'l-Câmiati'l-Emirikiyyeti, Beyrut 1959.

Nahnu ve't-Tarih, Dr. Kostantin Züreyk, Beyrut (Daru'l-İlmi'l-Melayin), 1959

Felsefetü't-Tarih ve İlmü'l-İctimâ', Abdülaziz İzzet, Kahire 1960

Tarih ve'l-Muerihûne'l-Arab, Abdülaziz Salim, Kahire, 1967.

History of Philosophy of History, Robert Flint, Edinburg 1893.

Introduction to the Study of History, V.Langlois and Ch.Seignobos (terc. G.G.Berry), N.Y.

L'histoire et sa philosophie, Henri Gaston Gauhier, Paris 1952.

De la connaissance historique, Henri Irénée Marrou, Paris 1958.

History: its purpose and Method, Gustaaf Johannes Renier, London 1950.

Kritik der historischen Vernunft, von Alois Dempf, München 1957.

The intpretation of history: Confucius to Toynbee, Alban Widgery, London 1961.

Lectures on Arabic historians, D.S. Margoliouth, Calcutta 1930.